
ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

УДК 347.65/.68(37)

Вірченко В.В.,

канд. істор. наук, доцент Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

Еволюція спадкового права в Римській імперії

У статті досліджуються історичні умови формування та особливості розвитку спадкового права в Римській імперії. Розглядаються джерела спадкового права у Римській імперії. Досліджується структура спадкових правовідносин та форми успадкування. Аналізується зв'язок між сімейним та спадковим правом у Римській імперії. Розкривається суб'єктний склад спадкових правовідносин у Римській імперії. Висвітлюються особливості розвитку спадкового права, зміст та основні принципи успадкування у Римській імперії.

Ключові слова: заповіт, спадкове право, сімейне право, преторське право, антична цивілізація, правовідносини, спадщина.

Витоки сучасних правових систем більшості провідних країн світу безперечно слід шукати в античній цивілізації, визначальне місце в якій належало Римській державі. Правовідносини, які виникали в суспільстві протягом його історичного розвитку, зводилися здебільшого до набуття та захисту матеріальних благ. Людська природа невічна, тому смерть конкретного власника майна, його права й обов'язки не могли не стати об'єктом інтересів для решти членів суспільства. З давніх-давен і до сьогодні людей цікавить, що залишив після себе власник, в яких обсягах і кому дістанеться майно, тим самим задовольняючи свої майнові інтереси. У Стародавньому Римі сформувалися основні поняття спадкового права, ефективно працював механізм прийняття спадщини як за законом, так і за заповітом. Для правової системи не лише країн Європи, а й України зокрема, римське право має особливу історичну і культурну значущість, адже сучасна правова традиція, системи існуючих правових інститутів багато у чому бере свій початок у римському праві. Римське право і сьогодні зберігає свій особливий статус, залишаючись важливим античним джерелом існуючих нині правових традицій. Таким чином, дослідження особливостей формування та розвитку римського цивільного права загалом і спадкового права – зокрема, продовжує зберігати свою актуальність і становить важливе завдання сучасної юридичної науки.

Зміст, особливості та історичні умови розвитку римського цивільного права були широко висвітлені в історичній та юридичній літературі. Належне місце в розробці цієї наукової тематики займають праці О.А. Підопригори, Є.О. Харитонов, Л.В. Шали, Б.Й. Тищика, О.А. Жидкова, В.С. Макаруча та ін. Водночас, питання, пов'язані із дослідженням особливостей генезису та розвитку спадкових цивільно-правових відносин у Римській

імперії, аналізу зв'язку між різними підгалуззями римського цивільного права, на нашу думку, вивчені та висвітлені недостатньо.

Мета цієї статті полягає у дослідженні особливостей виникнення та розвитку інституту спадкового права у Римській імперії, аналізі історичних передумов розвитку спадкового права, його структури та джерел, а також взаємозв'язку сімейного і спадкового права у Римській імперії.

Сучасні спадкові правовідносини беруть свій початок у римському спадковому праві. За понад тисячолітню історію існування Риму як держави, погляди на спадщину пройшли досить тривалу еволюцію, щоб набути сучасних правових форм. Саме в римському праві під спадковим правом чітко розуміли сукупність правових норм, якими регулюється перехід майнових прав та обов'язків покійного до інших осіб. І не лише майнові, оскільки разом зі спадковим майном спадкоємець приймав обов'язок по здійсненню опіки та піклуванню, що носило сімейний характер.

У первісному суспільстві, після смерті власника все його майно ставало нічийним, будь-хто міг його захопити. Ні про яку передачу майна, прав та обов'язків померлого своїм спадкоємцям не могло бути й мови, примітивне суспільство не мало ні знань, ні чітких уявлень про них. З виникненням патріархального суспільства, в період VII–IV тис. до н.е., відбувається формування поглядів на поняття «власність»: особистого права на знаряддя праці, предмети власного вжитку, колективного права на землю. Відповідно, майно померлого стає власністю його сім'ї. Розпоряджатися землею міг лише рід, дорослі члени мали право володіти визначеними ділянками, сім'я могла лише користуватися нею.

Спадкове право регулювало суто майнові права та обов'язки, відносини особистого характеру не входило до компетенції даних правовідносин [9, с. 78]. Не допускалося одночасне спадкування за законом та за заповітом, одне і те ж майно не могло успадковуватися одночасно на основі закону чи заповіту, що стало одним із яскравих принципів римського спадкового права.

Спадкодавцем могла стати фізична особа, правоздатна та яка на момент смерті була носієм спадкових прав та обов'язків. При цьому спадкодавцями не могли бути юридичні особи, іноземці (ті, які володіли чужим правом) та приватні раби. У той самий час спадкоємцями могли бути як фізичні, так і юридичні особи, церква, держава. До кола спадкоємців, в особі фізичних осіб, відносилися також жінки, раби, залежні особи, а також діти, народжені після смерті спадкодавця, протягом десяти місяців.

Історія формування спадкових відносин у Стародавньому Римі мала складний та заплутаний характер. Раніше виникло спадкування за законом. Цілком природно, все майно померлого власника переходило до осіб, які спільно проживали, вели спільне господарство та перебували під владою глави родини. Відповідно у випадку його смерті майно ділилося у рівних частинах між членами цієї сім'ї, так зване агнатське споріднення [3, с. 69].

Характерною рисою спадкового права став його тісний взаємозв'язок з римським інститутом сімейного права. Правова організація тогочасного суспільства переслідувала мету зберегти в цілісності та єдності майнові інтереси членів сім'ї, в якій проживав спадкодавець. Велике значення при прийнятті спадщини мав ступінь спорідненості: агнатське чи когнатське. У ранні періоди римського права визначальним було агнатське споріднення, яке передбачало свій спосіб. Агнатське споріднення базувалося на правовому підпорядкуванні главі родини (*pater familias*), який був єдиним носієм майнових прав та користувався повною правоздатністю. До агнатської сім'ї відносилися кровні родичі, по чоловічій лінії, та особи, які перебували у складі сім'ї під владою глави родини (незаміжні доньки та сестри, невістки, внуки та ін.). Всі вони підпорядковувались владі *pater familias*, після смерті якого влада переходила до його дорослих синів. У межах агнатської спорідненості виділяли чотири черги спадкоємців. До першої черги відносилися кровні родичі: сини, незаміжні доньки, внуки; спадщина у цьому випадку ділилася не на загальну кількість спадкоємців, а відповідно ступеню агнатського споріднення, яке визначалося числом народжень. Спадкоємцями другої черги були брати, сестри, мати померлого. У цьому випадку законом передбачалось отримання рівних частин спадку. Третя черга була пред-

ставлена рештою родичів, у тому числі й троюрідні брати, сестри, їх діти та внуки. І лише в останню чергу закликалася дружина померлого. Загалом у чистому вигляді агнатський принцип передачі спадщини існував у ранньому періоді існування римського суспільства, коли виробництво матеріальних благ здійснювалося не у таких масштабах, які б могли дозволити спадкодавцю виносити за межі сім'ї, в якій він проживав з рештою членів родини, результати та засоби праці, тим самим позбавляючи підвладних йому за життя родичів, хоч і не завжди рідних, економічної основи для подальшого життя. В основному це стосувалося представниць жіночої статі та їхніх дітей, які після укладення шлюбу втрачала правовий зв'язок зі своїми батьками та не могла претендувати на свою частину спадку. Але подальший соціально-економічний розвиток Риму як держави диктує нові правила правової поведінки, надаючи можливість природним батьківським прагненням, через нові правові відносини, передати своє майно кровним родичам, насамперед дітям, навіть якщо вони вийшли з-під їхньої опіки. Поступово агнатська сім'я була витіснена когнатською, яка базувалася на кровних сімейних зв'язках, з дотриманням принципів лінії та ступеня спорідненості.

Лише у преторському праві когнати, тобто кровні родичі, отримали законне право на спадщину. Преторське право з'являється в період римської республіки. З IV ст. до н.е. претору належала одна з найвищих державних посад, до основних його повноважень належало здійснення правосуддя при розгляді цивільних справ, був другою особою після консула, за його відсутності йому належала найвища влада. Використовуючи надані владою йому повноваження, претор надавав своїм едиктом певним особам право прийняти спадщину.

В когнатській сім'ї, як і в агнатській, розрізняли пряму та бокову лінії спорідненості. Батько, син, внук та правнучка – родичі по прямій лінії, які народжувалися послідовно один від одного. У боковій лінії родичі походили від спільного предка (рідні брати, які ведуть свій рід від спільного батька, тітка та племінниця мали спільного батька та діда) [5, с. 280]. Крім того, виділяли пряму висхідну лінію: батько, мати, дід, баба, прадід та ін., тобто предки цієї людини та пряму низхідну лінію: діти, онуки, правнуки – нащадки людини.

Всі спадкоємці когнатської сім'ї поділялися на п'ять черг або так звані класи. До спадкоємців першої черги відносились всі діти, незалежно від статі та сімейного стану, а також внуки, які могли претендувати на частку спадщини батька чи матері у випадку їхньої смерті. У цьому випадку все майно, права та обов'язки ділилися порівно між живими дітьми, а внуки могли претендувати лише на ту частину спадку, яку б отримали їх батьки, якби були живі. Друга черга була представлена інтересами батька, матері, баби, рідних братів та сестер, а також племінників, щоправда, за умови смерті їх батьків. За цих умов спадщина розподілялася за лініями спорідненості, якщо майно приймала пряма висхідна лінія, то вона тим самим позбавляла можливості бокову лінію права на спадщину.

До третьої черги належали неповнорідні брати та сестри: єдинокровні (ті, які мали спільного батька, але різних матерів) та єдиноутробні (єдина мати, але різні батьки). Слід зазначити, що зведені брати та сестри не могли бути спадкоємцями за законом один після одного. Четверту чергу представляли решта родичів будь-якого ступеня спорідненості, які у рівних частинах успадковували майно. Останніми, хто міг претендувати на спадкову масу спадкодавця, був один із подружжя померлого. На практиці один з цих претендентів належав досить рідко, якщо звичайно на його користь не було зроблено заповіту, оскільки законом передбачалась відсутність або відмова попередніх спадкоємців. Щоправда, згодом римський закон стояв на сторожі інтересів вдови, яка у праві Юстиніана мала право на обов'язкову частку майна покійного – *j* від загального спадку [5, с. 437].

Протягом історичного розвитку спадкового права за законом у римському законодавстві сформувалися такі основні принципи та засади: неприпустимість поєднання спадкування за законом та за заповітом щодо одного й того самого спадкового майна; важливість лінії та ступеня споріднення між спадкодавцем та спадкоємцями, закономірно, що першочерговими претендентами на спадок ставали діти, незалежно від статі, місця проживання, але й це право було виборено в процесі правових дискусій; дія принципу черговості в прийнятті спадщини не дозволяє більш віддаленим у родинних зв'язках претендентам одночасно претендувати на майно з ближчими родичами. Не менш важливим правом, яке

сформувалося в римському спадковому праві, було право представлення інтересів спадкоємця, який помер, але міг претендувати на спадок, це право надавалося його дітям. Вони відповідно і отримували права й обов'язки своїх померлих батьків-спадкоємців. Поділ спадщини в межах лінії та ступеня спорідненості цих спадкоємців відбувався порівно.

З посиленням значення окремого індивіда, послабленням сімейного характеру власності з'явилося право у власника майна на свій розсуд визначити майбутню долю свого спадку [7, с.106]. Все це разом і вплинуло на появу «свободи заповітів». Втім, римське право вдало поєднало право на свободу заповіту із правом законних спадкоємців на свою обов'язкову частину спадщини.

Заповіт, як розпорядження спадкодавця щодо долі свого майна, у випадку його смерті, виникає у Стародавньому Римі не пізніше V ст. до н.е., на що вказують Закони XII таблиць як основне джерело стародавнього римського права – «...якщо хтось розпорядився на випадок своєї смерті відносно свого домашнього майна або відносно опіки над підвладними йому особами, то нехай це і буде непорушним». Важливою ознакою цивільної правоздатності римлян було право на заповіт. Заповіт могла написати особа, яка володіла активною заповідальною правоздатністю, яка, у свою чергу, передбачала наявність загальної правоздатності. Активною заповідальною правоздатністю необхідно було володіти безперервно протягом всього життя. Щоправда, були і винятки. Наприклад, державні раби мали право скласти заповіт на половину свого майна. Цього права позбавлялися ізгої, державні злочинці, еретики. Процедура оголошення заповіту носила публічний характер, оголошувалася привселюдно на народних зборах по куріях, або ж перед армією. Відповідно, така форма заповіту: на народних зборах чи перед боєм, робила його недоступним для тих, хто не брав участі в народних зборах та військових походах. У цьому випадку оголосити свою волю, що спадкового майна не мали права: неповнолітні, недієздатні римські громадяни, в тому числі підвладні особи, марнотрати, раби та жінки.

Лише з II ст. н.е. жінки отримали право на заповіт зі згоди опікуна. Влада опікуна могла припинитися з моменту одруження, при цьому шлюбний вік для дівчаток починався з 12 років, або ж при досягненні 25 років, коли жінка отримувала повну цивільну правоздатність. За законом II ст. до н.е. заборонялося призначати жінку спадкоємицею великого майна, розміри якого перевищували 100 тис. сестерцій. Щоправда, за винятком весталок (жриць богині Вести, богині домашнього вогнища), які давали обітницю безшлюбності і знаходилися в привілейованому становищі. Вважалося, що жінка за своєю суттю марнотратна та недалекого розуму, тому без допомоги опікуна з цією сумою вона не зможе дати собі ради. В ті часи ціна на звичайного раба коливалася в межах 600–1000 сестерцій за особу, освічений раб коштував значно більше [6, с.254]. Відсутність жодного раба в господарстві було ознакою повного зубожіння. Римське право допускало можливість написання заповіту на користь ненародженої дитини, яка народиться протягом десяти місяців з моменту смерті батька.

Право, яке надавало можливість бути спадкоємцем та претендувати на отримання спадщини називалося пасивною заповідальною правоздатністю, тобто насамперед мати римське громадянство, не бути державним злочинцем, чи еретиком, а також іноземцем. Володіти пасивною заповідальною правоздатністю необхідно було як на момент складання заповіту та на момент смерті спадкодавця, а також на момент прийняття спадщини. Щоправда, недотримання хоч одного з цих принципів не завжди було підставою для визнання заповіту недійсним.

Як зазначалося раніше, разом з правом до спадкоємців переходили і обов'язки спадкодавців, зокрема, сплата боргів. Однак, тогочасні рабовласники-спадкоємці знаходили різні способи уникнення можливого розрахунку з боргами покійного спадкодавця. На допомогу приходило римське спадкове право та раби, які виступали інструментами на захисті, аж ніяк несправедливих та нечесних інтересів рабовласника.

Наприклад, якщо раба передавали іншому господарю (продавали, дарували), він зобов'язувався прийняти спадщину за наказом нового господаря, який і ставав власником цього майна. Якщо ж на момент відкриття спадщини раб отримав омріяну свободу, то за

цих умов за ним залишалося право прийняти спадщину з усіма зобов'язаннями чи відмовитися від них.

Спадщина відкривалася з моменту смерті спадкодавця. Ця смерть могла бути не лише фізичною, а й цивільною і пов'язувалась із втратою певних прав та свобод (втратив права громадянина, потрапив у рабство, вчинив злочин проти держави). У цьому випадку господар втрачав права на майно, яке вважалося нічийним: воно могло перейти як законним власникам, так і на користь держави, часто у випадках з державними злочинцями. Якщо ж спадкодавцю якимось чином вдалося відновити свої цивільні права (повернути громадянство) законом передбачалося повернення майна.

Якщо у римському праві ми бачимо, як сформувалася та розвивалася практика свободи заповіту, то так само у цьому ж праві зародилася традиція обмеження цієї волі за допомогою судових позовів невдоволених спадкоємців, щодо несправжності заповіту. На обов'язкову частку майна померлого мали всі прямі низхідні та висхідні родичі когнатського споріднення. Чоловік у заповіті не міг позбавити дружину обов'язкової частини. Дружина разом з дітьми у рівних частинах успадковувала майно. Але, на відміну від дітей, її право обмежувалося лише правом користування, без права розпорядження.

Спадкодавець у заповіті повинен був поіменно їх назвати та визначити на власний розсуд кожному його частку, в іншому випадку спадкодавець мав вказати причину та назвати імена тих, кого позбавляє спадщини. Якщо остання процедура не дотримана, заповіт могли визнати повністю недійсним або ж частково недійсним.

У своєму історичному становленні правові системи країн Європи зазнали позитивного впливу римського права. Римське право стало школою для величезної кількості поколінь юристів, справжнім скарбом для світової юриспруденції, а також джерелом правової культури для провідних країн світу. Саме в римському праві були розроблені основні способи захисту приватної власності. Спадкове право, як інститут цивільного права, пройшло тривалу історичну еволюцію. При цьому, основні його принципи, засади та положення сформувалися в римському праві: успадкування за законом та за заповітом; поєднання свободи заповіту з наданням обов'язкової частини майна для прямих найближчих родичів; надання права спадкодавцю позбавити цих же претендентів права на спадщину. Наступництво в правах передбачало і виконання обов'язків спадкодавця, насамперед, виплату боргів, здійснення опіки та піклування.

Актуальність і гострота проблеми ефективного інституційного регулювання цивільних правовідносин, створення передумов соціальної стабільності та захищеності інтересів кожного члена суспільства вказує на об'єктивну необхідність подальшого розвитку теоретико-методологічного базису дослідження еволюції цивільно-правових відносин у Римській імперії. На нашу думку, комплексного аналізу потребує розвиток договірних правовідносин, а також дослідження трансформації моделі цивільного права у контексті визначення та регулювання немайнових прав особистості.

Література:

1. История государства и права зарубежных стран / Под. ред. Н.А. Крашенинниковой, О.А. Жидкова, – 2-е изд., стереотип. – М.: Норма, 2004. – Ч.1. – 624 с.
2. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В.С. Макарчук. – К.: Атіка, 2004. – 616 с.
3. Омельченко О.А. Римское право. – М.: Остожье, 2000. – 208с.
4. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права. – Львів: РВД Львів. ун-ту, 2000. – 238 с.
5. Підпригора О.А. Римське право / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
6. Сергеев М.Е. Жизнь Древнего Рима / М.Е. Сергеев. – СПб.: Летний сад, 2000. – 368 с.
7. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права як підґрунтя сучасної цивілістики / Є.О. Харитонов // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – №2. – С. 104-111.
8. Шала Л.В. Рецепція римського права в Україні: доктринальний рівень // Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юрид. – 2010. – № 1. – С. 16-21.
9. Яровая М.В. Римское частное право / М.В. Яровая. – СПб.: Питер, 2004. – 192 с.

Вирченко В.В., канд. истор. наук, доцент Украинского государственного университета финансов и международной торговли

Еволюція наследственного права в Римской империи. В статье исследуются исторические условия формирования и особенности развития наследственного права в

Римской империи. Рассматриваются источники наследственного права Римской империи. Исследуется структура наследственных правоотношений и формы наследования. Анализируется связь между семейным и наследственным правом в Римской империи. Раскрывается субъектный состав наследственных правоотношений в Римской империи. Освещаются особенности развития наследственного права, содержание и основные принципы наследования в Римской империи.

Ключевые слова: завещание, наследственное право, семейное право, преторское право, античная цивилизация, правоотношения, наследство.

Virchenko V.V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ukrainian State University of Finance and International Trade.

Evolution of succession law in Roman Empire. *The article is devoted to the analysis of the historical conditions of succession law formation and peculiarities of its development in Roman Empire. Sources of succession law in Roman Empire are considered. Structure of ancestral legal relationship and forms of inheritance are investigated. Connection between succession law and family law in Roman Empire is researched. Subject composition of ancestral legal relationship in Roman Empire is considered. Peculiarities of succession law development, substance and basic principles of inheritance in Roman Empire are investigated.*

Key words: testament, probate law, family law, praetor right, ancient civilization, legal relationships, inheritance.

УДК 340:134:81'272](477)"1917/1921"

Капелюшна М.В.,

асистент кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Висвітлення в історико-правових дослідженнях законодавчого забезпечення мовної політики за доби Української революції 1917 – 1921 рр.

У статті здійснено історіографічний огляд публікацій істориків права, присвячених дослідженню законодавчих процесів у сфері мовного реформування в Україні революційного періоду 1917 – 1921 рр., охарактеризовано тенденції та особливості висвітлення проблеми радянськими правознавцями, науковцями діаспори та сучасними вітчизняними вченими. Особливу увагу звернено на малодосліджені аспекти проблеми та з'ясування спільного і відмінного при здійсненні мовної політики Центральною Радою, Гетьманатом П.Скоропадського, Директорією УНР, Західно-Українською Народною Республікою.

Ключові слова: національне державотворення, законодавство, мовна політика, Українська революція 1917 – 1921 рр., історіографія, історико-правові дослідження.

Серед пріоритетних напрямів сучасної мовної політики в Україні є впровадження її в урбаністичний простір, розширення сфер використання української мови, зокрема, у галузі науки, масової культури, інформаційних технологій. Без сумніву, головну роль в успішному розгортанні цих процесів відіграє держава, адже саме вона здатна заходами мовної політики перетворювати мову на ефективне знаряддя для свого зміцнення або ж, навпаки, призводити до кризових ситуацій у суспільстві на ґрунті мовного протистояння. Сучасна ситуація в Україні, пов'язана із неоднозначним сприйняттям суспільством новітнього законодавства в мовній сфері, є свідченням виняткової важливості ролі держави в зазначених процесах. У зв'язку з цим багато в чому повчальним є досвід мовної політики національних урядів революційної доби 1917 – 1921 рр. в Україні, коли «...по майже двостолітній перерві, – на думку Ю. Шевельова, – українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська, зборів...» [1, с.61].

Спробуємо з'ясувати ступінь вивчення мовно-реформаторських та законодавчих процесів в Україні 1917 – 1921 рр. у дослідженнях правознавців та представників суміжних наук. Проблема державності української мови активно обговорювалась у публікаціях